

CASTELELE ȘI CURIILE RENAȘTERII ÎN TRANSILVANIA

Castelele, ca obiecte funcționale diferite de cetăți, apar odată cu Renașterea, în urma evoluției tehnicii militare. Ele se realizează fie prin transformări, extinderi ale unor clădiri, mai vechi (foste cetăți sau mănăstiri), fie prin construcții noi, ridicate într-o singură etapă sau mai multe. În toate cazurile, ele diferă de cetăți prin faptul că funcțiunea lor principală nu este militară, castelele¹ nefiind concepute spre a rezista unui asediu cu artillerie. Funcțiunea lor principală este cea de locuire la nivelul cerințelor marii nobilimi (desigur, mai rustice, mai puțin pretențioase decât în Occident), ceea ce include însă atât ample spații gospodărești legate de administrarea domeniului aferent, cât și anumite prevederi militare. Acestea din urmă se limitează, totuși, la rezistență (mai ales în condițiile concrete ale principatului din secolul al XVI-lea, dar — în mai mică măsură — și în prima jumătate a veacului următor) împotriva unor răzmerițe țărănești sau incursiuni turcești de însemnatate mai redusă².

¹ În cele ce urmează, vom cuprinde în sfera noțiunii de castele și palatele, întrucât — limitându-ne la Renașterea din Transilvania — acestea din urmă nu sunt decât castele (desigur, mai ample) ale episcopilor (la Oradea și Alba Iulia, în prima jumătate a secolului al XVI-lea), respectiv principilor (la Alba Iulia, după mijlocul secolului al XVI-lea).

² Întrucât apărarea față de unele cete de țărani răscușăți sau incursiuni turcești nu punea problemele unui asediu indelungat sau ale unor tunuri utilizate de atacații, măsurile luate sunt mai modeste decât la cetățile acestei epoci și adesea mai reduse chiar decât la cetățile din secolul al XV-lea: ele se iau, de regulă, fără alterarea caracterului de castel al clădirii principale, rezumându-se — în majoritatea cazurilor — la lucrări exterioare. Acestea nu și s-au păstrat, decât în puține cazuri, fiind cunoscute, desigur, doar parțial, din documente.

Clădirea principală este înconjurată de un sistem de curți cu ziduri pline, destul de înalte, deseori întărite prin asczarea unor construcții gospodărești, adosate lor. Așezarea unor turnuri la colțurile complexului de curți (uneori: a curții unice) și amenajarea unor șanțuri completează apărarea. Astfel, ziduri și turnuri aflăm la Iernut, Gornești, Sînmiclăuș și Sinpetru de Cîmpie; ziduri la Bichiș și la Drășov; sănt la Brânișca, Brîcoveniști, Cetatea de Baltă, Cris, Gilău, Gornești, Mânăstirea, Medieșu Aurit, Racos, Sînmiclăuș și Vințu de Jos — adesea dublat de palisadă. Dispozitivele din jurul clădirii principale sunt completate cu altele, aplicate castelului însuși. Astfel, sub șarpanta clădirii, în podul înălțat, se găsesc guri de tragere (similar celor vizibile încă la corpul de poartă de la Sîmleu Silvaniei), la Gilău, Medieșu Aurit, Miercurea Ciuc, Racos și Sinpetru de Cîmpie; ele pot fi însă așezate și la etaj (Cris, Mânăstirea), la demisol (Brîcoveniști, Ilia) sau în zidul curții castelului (Cris, Mânăstirea, Racos). Foișoare de veghe cu clopote de alarmă sunt frecvente, iar la Sînmiclăuș știm și de prevederea baricadării ușii cu o grindă. Din cele arătate rezultă o varietate destul de mare a prevederilor, unele fiind destul de ample. Adăugind la această constatare faptul că unele cetăți din secolul al XV-lea au devenit castele, deci funcția militară a evoluat în timp, este ușor de înțeles că o aceeași clădire (de la Bran, Brîcoveniști, Gilău, Miercurea-Ciuc sau alta) să fie denumită de unii autori drept cetate, iar de alții drept castel. (B. Nagy Margit, *Adatok a bethlenszentmiklói kastély építéstörténetéhez*, în *EmlK*, p. 494—496; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*, Bukarest,

Dacă, astfel, deosebirea dintre cetăți și castele este, pentru epoca în cauză, cel puțin teoretic, clară, cu toate cazurile limită, de tranziție, existente, o altă delimitare este mai puțin elucidată și mai controversată: cea dintre castele și curii, motiv pentru care le tratăm împreună, chiar dacă ne raliem la punctul de vedere care se pronunță pentru deosebirea ultimelor două tipuri de clădiri. Definim curia din epoca amintită drept clădire rezidențial-administrativă, fie a unui membru al marilor nobilișimi pe una din proprietățile sale (în care, de regulă, el nu locuiește, decit în zonă), fie a unui nobil mai puțin înstărit³. În consecință, o curie este — ca să simplificăm — un castel mai modest.

Atingind această problemă a curiilor și dorind să-o tratăm la un loc cu ea și castelelor, este cazul să menționăm de la început unele caracteristici distinctive.

Însăși din definirea ei drept reședință nobiliară mai modestă rezultă că ea poate să apară, ca tip de program arhitectural, încă înaintea diferențierii cetății de castel, curia putând fi realizată de cei ce nu dispun de mijloacele necesare ridicării unei cetăți. Într-adevăr, existența lor este atestată documentar încă de la mijlocul secolului al XV-lea, fără însă să se fi păstrat pînă în zilele noastre nici una din ele.

Clădirea curiei are un plan dreptunghiular, cu un pridvor (mai tîrziu: cu o logie) pe fațada principală (rareori pe două laturi), eventuală logie fiind în axul fațadei principale și avînd dimensiunea unei încăperi. Construită cu mijloace modeste și fără pretenții de reprezentare, are doar rareori elemente de piatră sculptată, dar poate avea stâlpi și grinzi de lemn, ciopliți.

Delimitarea dintre curii și castele este cu atît mai dificilă, cu cît în anumite cazuri (cel mai semnificativ fiind cel de la Lăzarea) o curie se dezvoltă treptat, prin extinderi și construirea unor noi corpuși, spre a deveni un amplu castel.

Primoile realizări renascentiste mai importante în construcțiile rezidențiale nobiliare apar — după cum am mai amintit — în mod firesc, ca transformări ale unor foste cetăți, sacrificînd o parte a vechilor rosturi militare, de altfel depășite din punct de vedere al tehnicii militare, modificînd sau extinzînd interioarele, deschizînd mari ferestre (ceea ce marchează și începutul unei noi relații între interior și exterior, între spațiul construit și natură). Acastă tendință este pentru prima dată vizibilă la Hunedoara⁴. Ea apare cu claritate la vechea cetate a Făgărașului, unde peste turnuri de artilerie se construiește un etaj mai zvelt, se realizează încăperi somptuoase la etaje, o galerie deschisă spre curte, iar pentru apărare se ridică noua cetate exterioară, marcîndu-se astfel disjungerea arhitecturală a funcției

³ 1973, p. 35—36; *A gyalui várartomány urbáriumai*, Bevezetéssel ellátva közzétesszi Jakó Zsigmond, Kolozsvár, 1944, p. 162; I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648). Sajtó alá rendezte és bevezető tanulmányt írta Makkai László, Budapest, 1954, p. 638; Varjú Elemér, *Magyar várak*, Budapest, f.a. p. 132; Szalárd János siralmás mayar krónikája, Budapest, 1980, p. 659).

⁴ În terminologia epocii, „curia” înseamnă (ca și cuvîntul românesc „curte”) atît viața nobiliară, cît și complexul de clădiri în care ea se desfășura; astfel, noțiunile de curie și castel sănătătoare folosite deopotrivă. Cercetătorii de azi nu au ajuns încă la o delimitare suficient de clară, operațională, acceptată de toti, poate fiindcă nu se limitează la o singură epocă, ci încearcă generalizări, înainte de precizări (Biró Vencl, *Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második feleben*, Kolozsvár, 1945; H. Takács Marian, *Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI—XVII. század)*, Budapest, 1970; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*, București, 1973).

⁴ Transformarea Hunedoarei, din cetate în castel, a fost începută încă de Iancu de Hunedoara (faza a treia de construcție), la mijlocul secolului al XV-lea; ea este continuată de Matia Corvinul în același veac.

militare de cea rezidențială. Similară este situația și la Șimleu Silvaniei, iar la Odorhei Secuiesc fosta mănăstire se transformă în castel și se modernizează fortificațiile din jurul ei. Cetățile de la Brâncovenești și Gilău renunță la funcția militară preponderentă, transformându-se în întregimea lor în castele.

Această continuitate față de epoca anterioară este determinată în bună parte și de situația economică precară, care nu permite investiții mari, dar și de ceea cea politică, în urma căreia construcția de cetăți este încă prioritară. Astfel, configurația în plan a castelelor se menține la forma unui patrulater mai mult sau mai puțin regulat, constituit din corpuri de clădire cu cel mult trei niveluri⁵, și uneori parțial din ziduri de incintă, cărora ulterior li se adosează alte corpuri de clădire. Această schemă provine vădit de la cetățile și mănăstirile perioadei gotice⁶. La colțurile zidurilor se ridică turnuri, iar la colțurile corpurilor de clădire se simulează turnuri prin ieșindul clădirii respective, simulări subliniate și prin forma acoperișului.

Pe această schemă de plan se realizează castelele de la Aghireș, Buia, Dumbrăveni și Lăzarea, acesta din urmă fiind dezvoltat apoi în secolul următor, ca și cel de la Vințu de Jos (neterminat inițial din cauza asasinării proprietarului) sau Vîrghiș (întrerupt, probabil, din lipsă de mijloace).

Caracteristică acestui început de perioadă este construcția cu simplu tract, adică însărarea încăperilor una după alta. În consecință, sirul de uși „en enfilade“, ca la Medieșul Aurit, este deseori — ca întreaga compoziție cu simplu tract, a cărei consecință este — de origine populară, și nu de proveniență italiană, renașcentistă.

Spre sfîrșitul secolului al XVI-lea apare o nouă concepție în compuncerea planurilor castelelor: trecerea la dublu (sau chiar triplu) tract, tendință care apoi va apărea și la unele curii. Astfel se naște un corp de clădire mai compact, care nu mai poate îmbrăca în nici un caz toate laturile curții. Acest tip de plan apare atât la extinderea unor corpuri de clădiri mai vechi (Criș, Dumbrăveni, Dumitreni, Lăzarea), cât și la construcții noi, ca cele de la Blaj, Cetatea de Baltă, Mănăstirea, Ozd, Sinniclăuș, Topa, poate și la Gherla, Magna Curia din Deva și vechiul castel de la Bonțida.

Noua concepție de plan nu o înlocuiește însă cu totul pe cea veche, care se mai menține într-o serie de cazuri, începute anterior, sau nu: Alba Iulia, Blaj, Medieșul Aurit, Oradea, Racoș.

Este demn de remarcat că tendințele noi se răspindesc spre finele perioadei precare din punct de vedere economic prin care trece principatul pînă în anul 1613. Domnia lui Gabriel Bethlen (1613—1629) aduce o consolidare economică⁷, o

⁵ Nivelul diferit al apelor freatiche și lipsa unor mijloace tehnice de izolare hidrofugă au făcut ca primul nivel să fie, de la caz la caz, un subsol, demisol sau parter, fără ca acest fapt să aibă implicații majore asupra utilizării lui.

⁶ În mod nemotivat, diversi cercetători au afirmat predominarea în secolul al XVI-lea a planurilor neregulate, a compozițiilor pitorești, arătînd că cele dreptunghiulare, regulate ar apărea doar mai tîrziu, sub influența Renașterii italiene — afirmație care, după cum se vede, nu are bază faptică (Balogh Jolán, *A magyar Renaissance építészet*, Budapest, 1953, p. 44—45; Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, 1963, p. 40; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*, p. 37).

⁷ Obiectivul de a recupera donațiile și zălogurile neîntemeiate (adică făcute cu multă ușurință), de centralizare economică, apare formulat cu pregnanță încă în articolul IX din Constitutiones principis Gabrielis Bethlen (1613), pentru a fi reluat apoi de Dieta din 1615 și de Approbatae Constitutiones în 1615 (*Magyar törvénytár. 1540—1848 évi erdélyi törvények*, Budapest, 1900, p. 30, 40; *Monumenta*

puternică centralizare feudală, politica lui fiind în linii mari continuată de Gheorghe Rákóczi I (1630—1648). Este o perioadă de peste trei decenii de pace internă și înflorire, cu ample realizări în construcția castelelor și curiilor, în care principale este cel mai mare investitor. Cele mai importante construcții ale principilor din această perioadă se ridică la Alba Iulia și Oradea. Dar și la Blaj, Deva, Gherla, Gilău, Giurgiu, Hunedoara, Iernut, Ocna Mureș și Vințu de Jos se desfășoară ample lucrări. Marea nobilime urmează exemplul principilor, folosindu-se și ca de condițiile economice prielnice. Se lucrează la Bonțida, Cetatea de Baltă, Criș, Lăzarea, Medieșu Aurit, Racoș, Sînpetru de Cîmpie, Virghis și altele.

Probabil în a doua treime a secolului al XVII-lea, ca urmare a preluării treptate de către marea nobilime a modelelor imperiale, apar (și mai ales: se răspindesc) realizările marilor săli de bal, cu balcoane pentru muzicari⁸. Ele sunt menționate în inventarele de la Sînpetru de Cîmpie (1679, unde se precizează și dimensiunile ei de 5×18,5 stînjeni, deci de circa 360 m²), Șieu (1681), Oprea Cîrțisoara (1683), Hodod (1704), Corunca (1724), Căpleni (1729), Lăzarea (1742), Brănișca (1757) și reflectă de acum trecerea la o altă epocă: barocul.

Ar fi de menționat că trecerea la baroc reflectă implicit alinierea nobilimii transilvăneze la modul de viață al celei din Europa centrală; pînă atunci el era, am putea spune, mai rustic, mai simplu, consecință a luptelor interne îndelungate, a distrugerilor repetate cauzate de trupele imperiale și otomane.

În a doua treime a secolului al XVII-lea încep treptat să apară însă și semne ale regresului tehnic (accentuindu-se mai ales după mijlocul secolului), care

Comitalia Regni Transylvaniae, VII, Budapest, 1881, p. 281). În aceste izvoare apar drept „bunuri“ fiscale cetățile, domeniile, orașele și tîrgurile libere (!), Hust, Chioar, Gherla, Oradea, Gilău, Mănăstur, Alba Iulia, Deva, Făgăraș, Gurghiu, Caransebeș și Lugoj. Proprietatea a principelui erau și cetățile de la Odorhei Secuiesc și Vârhegy (localitate dispărută), ale căror venituri erau însă ale căpitanului general al secuilor. La acestea, Gabriel Bethlen a reușit să adauge Brîncoveniști, Soimeni, Hunedoara, Ecșed, Tășnad, Blaj, Zlatna, Debrețin, Tokaj și Mukačevo. Este de subliniat că cetățile sau localitățile de mai sus aveau vaste domenii feudale în subordonare. Astfel, în 1512 țîneau de Hunedoara 123 de sate și 6 tîrguri, cu un total de 1582 de familii iobăgești, cu toate obligațiile lor (Iosif Pataki, *Domenii Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*, București, 1973, p. XLVI); de Făgăraș țineau în 1640 un număr de 3173 de familii și — printre altele — manufacturile de sticlă de la Comana și Porumbac (David Prodan, *Urbariile Țării Făgărașului*, II, București, 1976, p. 23). Atât Hunedoara, cât și Făgărașul erau însă modeste față de domeniile Oradiei, care le cuprindeau și pe cele ale Beiușului, cu un total de circa zece mii de iobagi (*Történelmi Tár*, 1885, p. 249). La veniturile acestor domenii se adăugau monopolurile, dintre care cel mai important era cel de batere a monedei. Vămile (tricesima), minele de orice fel (în special de sare și de metale noble), forjele aveau și ele o contribuție importantă la bugetul principelui. Pe lîngă acestea, mai apăreau impozitele, votate de Dietă, din care amintim cele speciale pentru construcția cetății de la Oradea (aproape an de an, între 1570 și 1594), mai rar pentru Caransebeș, Gherla sau palatul de la Alba Iulia, sau — generic — „pentru construcția cetăților de margine“. Astfel, veniturile anuale ale principelui Gabriel Bethlen depășeau 500 mii de florini, sumă apreciabilă, față de zece mii, cât era haracul datorat Inaltei Porți, respectiv față de 150 mii, cât erau veniturile la finele secolului al XVI-lea (Demény Lajos, *Bethlen Gábor és kora*, București, 1982, p. 28, 26; *Călători străini despre țările române*, II, București, 1970, p. 557).

⁸ Dateara pentru a doua treime a secolului al XVII-lea a apariției, respectiv răspîndirii acestor săli de bal este ipotetică, bazată exclusiv pe inventarele citate. S-ar putea ca unele (la Șieu, de exemplu) să fie anterioare, dar majoritatea cazarilor cunoscute par a fi realizări de pe la mijlocul secolului sau chiar ulterior. Problema datării lor mai exacte nu va putea fi rezolvată decît prin cercetări viitoare.

marchează decăderea arhitecturii, și care se manifestă nu numai la orașe, ci în special la construcția castelelor care, în lipsă de „fundatori“, se conduc deseori de ispravniți, resimțind mai puternic lipsa meșterilor calificați, decât orașele⁹. Astfel, Dieta hotărâște în 1639 că privilegiile breslelor vor fi respectate numai dacă acestea vor putea face față cerințelor, altfel oricine va avea libertatea să aducă meșteri de unde va putea. În același an turnul al cincilea de la Gilău (de peastă, spre vest) se prăbușește, fiind prost fundat. Alte cazuri similare la construcțiile lui Gheorghe Rákóczi I sunt cele două încercări de a ridica un turn la actuala biserică reformată din Cluj-Napoca. În 1668 Nicolae Bethlen arată în memoriile sale că pentru construcția castelului de la Sînmiclăuș nu a găsit meșter priceput, fiind puțini în Transilvania, și în cele din urmă s-a mulțumit cu un zidar neamă, rămas ca prizonier de război din vremea lui Gabriel Bethlen. Din lipsa pe săntiere a meșterilor calificați, chiar și unele pietre sculptate (comandate la orașe sau executate la fața locului, dar puse în operă după plecarea pietraru lui) se monteaază grosit în construcție, neconform concepției inițiale. Cazuri de acest gen se întâlnesc mai ales la Criș și Vîrghiș. Începe declinul, care nu va dura mult: clădirea care marchează trecerea (programul, schema de plan și sistemele de boltire sunt încă ale Renașterii, dar unele aspecte ale fațadelor și în special elementele profilaturii sunt baroce) este castelul de la Sînmiclăuș. Este și firesc să fie așa, întrucât proiectantul, Nicolae Bethlen, studiase arhitectura la Utrecht și Leiden în 1662—1663, vizitând apoi Parisul, Londra și Veneția. Astfel, formația lui nu mai este cea a Renașterii.

Trecerea spre baroc durează doar câteva decenii în arhitectura castelelor și curiilor. În urma ocupării Transilvaniei de către Habsburgi se produc schimbări însemnante. Creând premise de îmbogățire nobilimii, asigurându-i securitatea prin puternice garnizoane imperiale, gata să intervină la orice răzmerită țărănească, Habsburgii cointereseză nobilimea din Transilvania în menținerea regimului. Ea preia repede obiceiurile nobilimii vieneze, gusturile și felul ei de viață.

*

Analiza inventarelor păstrate ne arată că de regulă principalele încăperi de locuit și reprezentative sunt la al doilea nivel. Excepții constituie doar curile mici, cu un singur nivel (la care, de fapt, nu putem vorbi de încăperi reprezentative) și unele cazuri de săli de bal sau capele într-un alt corp de clădire al castelului, decit cel principal — poate construit ulterior. La aceste încăperi principale de la etaj se ajunge printr-o scară, de obicei monumentală. Sala mare sau de mese, din dreptul sosirii acestei scări, ocupă uneori o aripă întreagă. În majoritatea cazurilor, lîngă ea există camera stăpinului, din care se deschide cea a doamnei, urmată de cea a fetelor, în cealaltă parte a sălii fiind încăperi cu diferite destinații, deseori cu funcțiune neprecizată, pentru alți membri ai familiei, oaspeți sau slujbași încăpere. Există însă și numeroase cazuri în care camera stăpinului și cea a doamnei sunt separate prin sală mare sau printr-un amplu pridvor.

Capela este amplasată de obicei la nivelul încăperilor principale, dar uneori se găsește la parterul altui corp de clădire (Hunedoara, Criș și.a.). De remarcat că ea nu apare decât în puține inventare de epocă, lipsind chiar din cele ale unor castele mari (Brăncovenești, Odorhei Secuiesc și.a.).

⁹ De fapt, și la orașe este o lipsă de meșteri: în 1657 Sibiul nu are decât 5 meșteri zidari, 2 pietrari și 7 dulgheri (Karl Albrich, *Die Bewohner Hermannstadts in Jahre 1657*, în AVSL, 1882, p. 278—281).

La nivelul principal, intercalate printre săli și camere, se găsesc numeroase latrine (șase la Brâncovenești, nouă la Aghireș), cu vârsarea desorci în sanctul din jurul castelului (la Vînțu de Jos chiar lîngă poarta principală); uneori ele sunt realizate din lemn, așezate pe fațadă, sprijinite pe console sau stîlpi de lemn (Beclen, Făgărăș și.a.). În schimb primul nivel, deservit de obicei de latrine din curte, este ocupat de dependințe, în special bucătării, încăperi pentru personal, dar și de ample spații de depozitare. Corpul de pază și închisoarea aferentă sunt totdeauna amplasate la intrare.

Circulația orizontală este asigurată printr-o galerie spre curte, așezată pe stîlpi de lemn (Brâncovenești, Șimleu Silvaniei și.a.), stîlpi zidiți (Făgărăș), mai rar colcane de piatră (Alba Iulia, Odorhei Secuiesc). La castelele cu simplu tract, cu camere însirate una după alta, ca la casele țărănești, circulația se face și direct, dintr-o cameră într-alta. La cele cu dublu sau triplu tract, galeria de circulație lipsește, distribuirea circulației făcîndu-se printr-o mare încăpere, așezată central. Uneori galeria este însă — parțial sau pe toată lungimea ei — de o lățime mai amplă, servind astfel nu numai pentru circulație (Criș, Făgărăș, Gornești, Hunedoara, Șimleu Silvaniei, Sînmiclăuș și numeroase curii) sau — într-un caz de excepție — ocupă întreaga adâncime a clădirii (Iernut), care a fost închisă după scurt timp și care — ca și loggia de la Virghiș sau cea de la Sînmiclăuș — nu mai are de loc funcții de circulație.

În evoluția acestor spații de legătură cu exteriorul, și care — după cum am amintit — apar încă din secolul al XV-lea la Hunedoara, se remarcă orientarea lor spre curte. Făcînd abstracție de cazul de la Iernut, care datează din prima jumătate a secolului al XVII-lea și se datorează lui Agostino Serena, amplasarea lor spre exterior, pe fațada principală, apare abia în a doua jumătate a secolului (Sînmiclăuș, Virghiș). Apar însă alte spații similare ca funcțiune, denumite „case de vară”, de regulă din lemn (deci poate amenajate ulterior) deasupra ultîmului etaj, rupind acoperișul (Alba Iulia, Oradea, Șimleu Silvaniei și.a.), sau în alte locuri, ca la Criș (pe un simulacru de bastion, în fața turnului octogonal), Brâncovenești (în fața etajului), Gilău și.a.

Desigur, această schemă generală este modificată în primul rînd în cazul curiilor, cele mai mici avînd doar cîteva camere și fiind cu totul asemănătoare unor case țărănești, cu cel mult trei camere (Cirța, Cozmeni, Lunga, Moftinu Mare, Singer și.a.); dar și cele mai mari, cu etaj, sunt deseori corpuși lineare, cu simplu tract, cu galerie pe tot frontul (Comana, Cuciulata, Boroșneu Mic, Dăbica, Filia, Porumbacu, Zăbala) sau una mai adâncă în axul fațadei (curia Mikes de la Ozun și.a.).

Schema generală prezentată mai suferă modificări și în cazurile în care funcțiile de castel se suprapun peste cele de cetate (la Făgărăș, Odorhei Secuiesc, Oradea și Șimleu Silvaniei, unde putem vorbi de un castel în interiorul cetății) sau cînd castelul este de fapt palatul principilor (Alba Iulia), cu ample spații de recepție, o sală de judecată și.a., devenind spre mijlocul secolului al XVII-lea un amplu complex cu trei curți interioare.

La castelele construite de la început cu dublu sau triplu tract, lipsite de-acum de galerie de circulație, o parte a dependințelor se amplasează în clădiri distințe (bucătării, depozite, ateliere etc.), cu care se constituie o parte a incintei din jurul castelului.

Încă în secolul al XVI-lea apar căzile de baie în Transilvania, înlocuind tradiționalele ciubere. Prima semnalare în importul clujean datează din 1593¹⁰, iar apoi le găsim în inventarele a numeroase castele și chiar curii, ca în cele de la Șimleu Silvaniei (1594), Brâncovenești, Porumbac (1648), Dăbica (1656), Gilău (1666), Șieu (1681), Oprea Cîrțișoara (1683), Lunga (1684), Aghireș (1699), Urmeniș (1721). Apariția lor este desigur anterioară inventarelor menționate mai sus. Notăm că inventarul bunurilor mobile ale principesei Ecaterina de Brandenburg, văduva lui Gabriel Bethlen, specifică două căzi de baie din aramă: una în 1631, lăsată în cetatea de la Mukačevo, iar alta preluată în 1633 de la Gheorghe Rákóczi II.

În ceea ce privește materialele de construcție, predomină piatra (la fundații și ziduri) și cărămidă (la ziduri, deseori amestecată cu piatra, și la bolti). Ar fi însă greșit să credeam că această situație este generală: uneori — ca la reședința de la Urmeniș a soției lui Gheorghe Rákóczi I, sau în parte curia de la Gurghiu, dar mai ales la curii mai modeste — zidurile sunt din cărămidă nearsă. La Gornești, peretele spre curte al aripei vestice este încă în 1744 din bârne. Marile castele ale cancelarului Mihai Teleki (decedat în 1690), ridicate la Șieu și Sînpetru de Cîmpie, sunt de paianță, adică cu schelet de lemn (Fachwerkbau). La acesta din urmă, inventarul din 1679 precizează chiar că „dacă sub grinziile de talpă nu se vor pune peste tot fundații de piatră, această mare clădire nu va sta mult timp” și avea, bineînțeles, dreptate. Acoperișul era de regulă de șindrilă (deseori vopsită în roșu sau verde), țigăle și mai ales olanele fiind rare. Uneori găsim însă și paie (sau stufo), chiar și în denumirea unuia dintre turnurile de la Făgăraș, la Aghireș, Șimleu Silvaniei și Zagăr — ce-i drept, ultimele trei după distrugerile din a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

În general, materialele folosite sunt cele uzuale caselor orășenesti, utilizându-se însă pe cât posibil piatra din resurse locale sau apropiate. Poate doar geomurile, sub forma unor „farfurii” hexagonale sau circulare, prinse în baghete de plumb, cositor sau lemn, sunt mai frecvente decât la orașe. De asemenea, din cauza încăperilor mai mari și uneori (mai ales în „turnuri”) de alte forme decât dreptunghiulară, apare o varietate mai mare a formelor de boltire, vizibilă și azi la Făgăraș. Pentru acoperirea încăperilor se folosesc însă și grinzi (deseori de brad) cu scânduri, sau tavane casetate (Buia, Criș, Deva, Gornești, Iernut, Sînpetru de Cîmpie și.a.), fie pietate, ca la bisericile sătești, fie de influență italiană: cu elemente sculptate în lemn. Boltirea necesitând o manoperă calificată, mai rară în rîndurile iobagilor, este utilizată doar de investitori mai înstăriți.

Interiorul castelelor, în special ale încăperilor reprezentative, de primire, sunt remarcabile, judecând după ceea ce s-a păstrat, precum și după descrierile și inventarele publicate. Principalele efecte rezultă din dimensiunile încăperilor, din formele și ritmurile constructive ale sistemelor de acoperire. La bolti se practică la început accentuarea prin tenuculă a muchiilor intersecțiilor (vezi capela de la Criș și.a.), apoi — în secolul al XVII-lea — apar uneori și stucaturi (cronicarul Gheorghe Kraus amintește că Gabriel Bethlen a adus și „Kalkschneide” — stucatori — din străinătate), din care cîteva s-au păstrat la Hunedoara, Sînmiclăuș și Oradea, acestea din urmă fiind aurite. Tavanele din lemn aveau grinzile artistice cioplite și pictate (Brânișca, Brâncovenești, Cătina, Cristur-Șieu, Deva,

¹⁰ Ne îndoim de această „primă semnalare”, dar n-am găsit alta mai timpurie. Credeam însă că apariția căzilor de baie trebuie să fie pe la mijlocul secolului al XVI-lea.

¹¹ *Udvartartás és számadáskönyvek*, Közli Radvánszky Béla, I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása, Budapest, 1888, p. 260, 295.

Făgăraș, Gornești, Hodod, Mănăstirea ș.a.) ca și scîndurile dintre ele, fie într-o singură culoare, de preferință roșu și verde, sau cu desene florale, similare tăvanelor casetate.

Pereții săilor principale din marile castele sunt decorați cu picturi, covoare, tapete și tablouri. Astfel, pe pereții palatului de la Alba Iulia se amintesc tapete venețiene și picturi reprezentînd pe Iuliu Cezar și împărații Romei, precum și principi ai Transilvaniei (ca și în aşa-numita sală a Dietei de la Hunedoara) și vederi de orașe. Se pare însă că deseori sălile erau zugrăvite într-o singură culoare (sau aveau o culoare dominantă?), ca în cazul „sălii verzi“ de la Chioar, respectiv a „săliilor verzi“ de la Mănăstirea. Ca soluții de excepție trebuie să amintim pereții placați cu maiolică ai camerelor de audiență de la Alba Iulia și Gilău.

Sobele de cahle, ridicate pe picioare de cărămidă sau de piatră — uneori sculptată —, sunt fie simple, de preferință roșii sau verzi, mai rar galbene, dar uneori bogat decorate (de regulă alb-albastre), cu cornișă. Acestea din urmă datează mai ales din secolul al XVII-lea și se datorizează de cele mai multe ori meșteșugărilor anabaptiști (habanii) aduși de Gabriel Bethlen și colonizați la Vîntu de Jos. Descrierea detaliată a unor astfel de sobe ni s-a păstrat prin inventarul din 1636 al cetății de la Făgăraș.

Pardoselile sunt din cărămizi pătrate sau hexagonale, din scînduri (ca la capela din Mănăstirea), sau argilă (de obicei la dependințe).

Mobilierul, de obicei vopsit, dă culoare interioarelor iluminatelor de candelabre, lampadare de perete sau cu picior, metalice sau de lemn.

Fîntini există în curțile tuturor castelelor, dar cu aducțiune de apă doar la Alba Iulia.

Volumele exterioare ale castelelor sunt caracterizate în general printr-un acoperiș înalt, în două pante. La clădirile mai late, cu dublu sau triplu tract, pot apărea mai multe acoperișuri de acest fel, alăturate, cu socouri între ele, pentru scurgerea apelor (Urmeniș, Cetatea de Baltă). Încheierea laterală a fațadei se face de regulă cu cîte un simulacru de turn, de obicei de aceeași înălțime cu corpul de clădire pe care-l delimită. Aceste „turnuri“, denumite adesea pompos „bastioane“, au destul de frecvent în plan o formă de pană, dar uneori apropiată de pătrat (Aghires, Buia, Deva, Oradea, Sînmiclăuș ș.a.), hexagonală (Dumitreni, Săcueni), octogonală (Brîncoveniști, Criș, Dumbrăveni, Făgăraș, Țopă) sau rotundă (Ardud, Bahnea, Bonțida, Cetatea de Baltă, Gornești, Ineu, Ozd, Racos, Șimleu Silvaniei). Însăși din această însîruire — incompletă — rezultă inexistența unei diferențieri cronologice a formelor „turnurilor“¹².

¹² Tendența de a atribui oricărei forme de plan simetrice a epocii (fie cerc, pătrat, pentagon, hexagon sau octogon) o origine italiană renascentistă nu se pare exagerată. Cercul și pătratul sunt forme simple, elementare, întlnite în mai toate tările din vremuri străvechi. Turnul de la Sibiel era rotund, fortificațiile de la Alba Iulia erau pătrate (fiindcă reluaau vechiul castru roman), donjonul și cetatea lui Ștefan cel Mare de la Cetatea de Baltă erau și ele pătrate, independent de aceste influențe. La Orlea-Subcetate găsim pentagonul regulat ș.a.m.d. Singura formă de plan având origine cert renascentistă italiană este cea a bastioanelor în formă de pană, respectiv de pică (la cetății), prima din ele fiind preluată apoi și la un șir de castele (cu certitudine la Vîntu de Jos, Iernut, Miercurea-Ciuc, Mediaș, Aurit, Criș, poate și la altele). Nu știm însă dacă această formă în plan a simulacrelor de turnuri din colțurile castelelor (simulacre, întrucît nu sunt mai înalte decât corpurile de clădiri învecinate) se datorizează unei influențe italiene directe, sau mijlocite prin construcția cetăților de la Gherla și Oradea, dar considerăm că acest lucru este mai puțin important, decât însuși faptul că ea apare la castelele din Transilvania abia în secolul al XVII-lea.

Fațadele exterioare sunt caracterizate în primul rînd prin suprafața liniștită a zidului.

Ornamentația principală a fațadelor o constituie ancadramentele ferestrelor, cel al portalului de intrare (din calcar, piatră locală sau chiar lemn), completate cu steme și pietre cu inscripții¹³, uneori cu un briu simplu (Cetatea de Baltă, Lăzarea, Medieșu Aurit, Miercurea-Ciuc, Șimleu Silvaniei, Vințu de Jos ș.a.), adesea și cu șenaje la colțuri (Criș, Făgăraș, Lăzarea, Medieșu Aurit, Odorheiu Secuiesc, Șimleu Silvaniei, Sînmiclăuș), realizate — ca și briul mai sus amintit — din piatră sau zidărie tencuită. Puținele date despre culorile și pictura fațadelor pe care le avem au mai fost prezentate de noi cu altă ocazie.

Accentuarea savantă a axului intrării (cu un turn la Bonțida, Medieșu Aurit, Racoș, Sieu) denotă o bună cunoaștere a mijloacelor de compoziție.

Pe verticală, fațada se încheie în jos rareori cu un soclu (neprofilat), iar în sus întotdeauna cu streașină, adesea cu o pazie bogat ornamentată. Cornișă nu există niciodată, după cum nici pilastratură. Dar uneori apar alte elemente de coronament: arcade oarbe sau ocnițe (Bran, Dumbrăveni, Lăzarea, Medieșu Aurit). Mai complexă și mai puțin clarificată este situația coronamentelor denumite „olasz fok” în documentele epocii și traduse de obicei drept creneluri. Ele erau desigur elemente caracteristice clădirilor respective, dar nu erau creneluri în toate cazurile, ci uneori atice, alteori pinioane, nefiind limitate nici la secolul al XVII-lea (cum s-a afirmat), nici la castele¹⁴.

¹³ Stim de steme și pietre cu inscripții pe fațadele de la Brănișca, Chioar, Criș, Făgăraș, Gherla, Luncani, Gurghiu, Odorheiu Secuiesc ș.a., cioplite în piatră. Putem presupune și altele, mai modeste, pictate — la curii.

¹⁴ Din punct de vedere arhitectural, aceste coronamente (denumite, după cum am spus, în mod greșit: atice) se pot împărți în două categorii principale. Ele pot înunună un zid, sau fațada unei clădiri. Pe cînd în primul caz coronamentul nu are nici o relație, deși cu zidul pe care el este asezat, în cel de-al doilea apare o relație — cel puțin construcțivă, uneori și compozițională — cu acoperișul din spațele lui. Este de notat că această împărțire în două categorii principale este independentă de elementul „poartă” (care poate fi într-un zid sau într-un corp de clădire) sau de altele, cum ar fi existența sau inexistența, sub acest coronament, a arcadelor oarbe sau ocnițelor, cu care uneori se consideră inseparabil legat.

In cazul coronamentului de pe clădire, pot exista următoarele variante principale.

Prima este cea de mascare printr-un atic a unui acoperiș cu pantă mică (Alba Iulia, Gherla, Oradea) și pe care-l putem denumi italian, din motivul frecvenței acolo a acestei soluții, spre deosebire de alte țări mai nordice, unde climatul cu ploi mai multe și mai ales zăpezile care staționează pe acoperișul plat, în spatele acestor aticuri, le-au făcut să devină deficiente.

Al doilea caz este cel al acoperișurilor într-o singură pantă — uzuială la turnurile medievale — și care, deasupra ultimului planșeu, dă naștere unor ziduri „oarbe” (în sensul că, neavînd încăperi în spate, ci doar pod, nu necesită ferestre, ci cel mult orificii de aerisire). Aceste ziduri „oarbe” sau calcane sunt de două forme diferite, care influențează rezolvarea coronamentului: cel spre exterior are partea superioară orizontală, iar cele două laterale o au în pantă. Această situație din urmă necesită o rezolvare deosebită a coronamentului, greu coreabilă cu cea de pe latura exterioară. În consecință nu cunoaștem, în Transilvania, nici un caz de rezolvare pe ambele tipuri de laturi ale unui aceluiasi turn. La Bran coronamentul este pe zidul orb exterior, bogat rezolvat, iar la Codlea pe zidurile în pantă, unde construcția de cărămidă — cînd asize orizontale, dacă nu arce — a dus la o soluție în trepte: după cîte patru asize ascendentе, urmează cîte două descendente, și unele, și altele în trepte, suita lor continuă rezolvind, din punct de vedere plastic, acoperirea pantei acoperișului, cu mici variații în depășirea acoperișului prin coronament. Bineînteleș, pe linia streinii se lasă liberă scurgerea apelor: nu se aplică nici un ornament deasupra ei.

Cele de mai sus, referitoare la fațadele principale, sunt valabile în bună parte și pentru fațadele spre curte, cu modificarea datorită apariției pe una sau mai multe laturi a galeriei de circulație (care poate ascunde așezarea, fortuit neregulată, a ușilor de acces la camere) și a scării principale. După cum am arătat, aceste galerii au coloane de piatră (Alba Iulia, Criș, Odorhei Secuiesc — primul din marmură roșie), sau stilpi de zidărie, respectiv de lemn. Dar coloanele păstrate la Criș și Virgiș nu au nimic comun cu cele clasice, nici ca proporții, nici ca profilatură (ca și coloanele de piatră ale scării principale de la Mănăstirea — la primele rampe — și unde cele din lemn de tisă de la următoarele rampe ne arată nivelul artistic la care putea ajunge cioplitura în lemn de inspirație populară), ci sunt similară unor baluștri mărito.

Planeitatea fațadelor este uneori întreruptă de cîte un bowindow, ca la Beclean, Cricău, Chioar, Făgăraș, Gherla, Gilău, Gornești, Hunedoara, Iernut, Mănăstirea sau Sânmiclăuș, așezat de preferință, nu însă întotdeauna, spre curte. Balconul exterior amintit la Brîncoveni este o excepție.

Al treilea caz este cel al acoperișurilor înalte, în două pante, conforme tradiției și cerințelor climatice din Transilvania, și ale căror capete pot avea pinioane de zidărie. Tradiția acestor pinioane este veche, și în Transilvania, după cum se poate observa din numeroase gravuri. Specifică perioadei gotice este rezolvarea lor în trepte, dovedită de Hermann Fabini la un mare număr de case din Sibiu, vizibilă și în gravura lui Joris Hoefnagel (decedat în 1600), reprezentând Clujul, după o pictură de Egidius van der Rye. Nici una din sursele de informare citate nu ne precizează însă decorarea lor, apariția sau nu a unor elemente renascentiste în rezolvarea pinioanelor. Primele cazuri de pinioane cert renascentiste apar la Bistrița, pe biserică parohială și (după cum a sesizat Paul Niedermaier) pe o casă amplasată aproksimativ pe locul Casei Argintarului (a cărei construcție se datorează aceluiași meșter italian, venit din Polonia), vizibil cu claritate în gravura lui J. I. Haas din 1735. Ambele datând din anii 1560—1563 (dacă, într-adevăr, pinionul din urmă era al Casei Argintarului, ceea ce pare probabil); tradiția gotică a pinioanelor în trepte a dobîndit deci destul de repede rezolvări renascentiste. Ele se dezvoltă mai departe în secolul următor, fiind considerate de cei ale căror studii se limitează la construcțiile nobiliare, uneori drept specific secolului al XVII-lea. Dintre cele păstrate pînă azi, cel mai impresionant exemplu este coronamentul de pe zidul de incintă sudic al castelului de la Lăzarea. Analiza detaliată a unor cazuri păstrate, chiar și numai parțial, sau doar menționate documentar, a fost făcută în 1970 (B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, București, 1970, p. 60—72; Margaret Benkő, *Despre castelele transilvăneze cu cornișă crenelată*, în RevMuzMon, București, nr. 1/1970, p. 16—24). Un caz special pare să-l constituie Cetatea de Baltă, construită între 1615 și 1624, la care încă la începutul secolului următor se mai păstrează două acoperișuri alăturate, în două pante, cu sococ între ele, pentru scurgeapelor. Renunțarea la această soluție, odată cu pinioanele aferente, în 1757, se datorează infiltrării apelor pluviale între cele două acoperișuri. Să fi fost această soluție, cu pinioane alăturate, pe care o găsim și la Urmeniș, de inspirație urbană?

În ceea ce privește cea de-a doua categorie a coronamenteelor, cele de pe ziduri de incintă, cea mai veche soluție renascentistă pare să fie cea prevăzută de Massimo Milanesi în 1584 la seminarul din Cluj al iezuiților, dacă acest proiect a fost realizat. Este de menționat că existența arcadelor oarbe sau a ocnițelor, cunoscute ca soluții de decorare a zidurilor, mai ales a celor lipsite de ferestre, apare sub coronamentele de la Bran, Codlea, Lăzarea și Ozun. Credem însă că faptul încă nu justifică ipoteza ca deasupra unor astfel de elemente la Dumbrăveni, Medieșu Aurit, Prejmer etc. să fi fost coronamente de felul celor analizate succint în cele de mai sus.

În concluzie, se poate constata că — din punct de vedere arhitectural — nu este corect să se trateze toate coronamentele la un loc, întrucât ele pot fi creneluri, atice sau pinioane. Soluțiile lor renascentiste se nasc în arhitectura orașelor, în cursul secolului al XVI-lea, pare-se cu excepția aticelor.

În curte, dar și mai frecvent în fața intrării în castel este locul de execuție a pedepselor, dotat cel puțin cu un butuc.

O însemnatate mare au grădinile de diverse feluri: fie că sunt grădini în actualul sens al cuvintului (la Hunedoara este menționat un grădinar încă din 1512!), fie că sunt livezi, grădini de zarzavat sau parcuri de vinătoare (cel de la Făgărăș avea în 1632 chiar și un zimbru). Frecvent se găsesc chioșcuri sau „case de vară” în aceste grădini.

Orientarea marii nobilimi spre un mod de viață specific umanismului nu se reflectă numai în arhitectură, ci și în alte aspecte, menționate de inventarele păstrate. Ele vorbesc de tablouri pe pereți, uneori cu rame prețioase, de cărți, de instrumente muzicale, de lebede (Făgărăș) și păuni (Coroieni-mărtin). Descrările de epocă nu fac decât să reliefze, să coloreze, să ne prezinte din plin viața de la curtea principelui, luată ca model de marea nobilime. Puținele clădiri și ruine care au rămas ne dău o palidă imagine a ei¹⁵.

GHEORGHE SEBESTYÉN

¹⁵ Principalele lucrări publicate, utile studiului castelelor și curiilor epocii, sunt următoarele sinteze și culegeri de documente: Jakó Zsigmond, *A gyalui várkertetőmány urbáriumai*, Kolozsvár, 1944; Makkai László, I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648), Budapest, 1954; David Prodan, *Iobâgia în Transilvania*, I–II, București, 1967, 1968; *Urbaria et Conscriptiones* I–VI; H. Takács Mariona, *Magyarországi udvarházak és kastélyok*, Budapest, 1970; B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970; Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la inceputul veacului al XVI-lea*, București, 1973; B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak*, Bukarest, 1973; David Prodan, *Urbariile Tării Făgărășului* I–II, București, 1970, 1976. Inventarii mai importante, publicate în alte locuri, sunt: Alba Iulia, 1603 (Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae, V, p. 205–208); Becllean, 1690 (Hadtörténeti Közlemények, 1913, p. 476–485); Chioar, 1705 (Történelmi Tár, 1889, p. 387–392); Deva, 1640 și finele deceniului V (Veress Endre, *Déva vára és uradalma* I. Rákóczi György fejedelem idejében, Déva, 1906, p. 20–36); Dumbrăveni, 1727 (Avedik Lukács, *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*, Szamosújvár, 1886, p. 44–53); Hodod, 1703 (Petri Mór, *Szilágynármegye monographiája*, II, 1901, p. 64–81); Hunedoara, 1682 (*Tudományos Gyűjtemény*, 1830, Pest, p. 25–55); Odorheiu Secuiesc, 1620 (Történelmi Tár, 1903, p. 314–320), 1629 și 1630 (Székely Oklevélkár, VI, Kolozsvár, 1897, p. 90–105 și 116–122); Oradea, 1600 (Bunyitay Vincze, *A váradi püspökség története*, 1883, p. 235–236); Simleu Silvaniei, 1668 (Történelmi Tár, 1882, Budapest, p. 178–188). Bineînțeles, sunt de luat în considerare și numeroasele descrieri și studii — parte din ele cu caracter monografic — publicate de cercetători de diferite specialități.